

Səftər RƏHİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti “İnsan hüquqları və informasiya hüququ”
UNESKO kafedrası, h.ü.f.d.
e-mail: sefterrehimli@yahoo.com

BEYNƏLXALQ HÜQUQ BAXIMINDAN AZƏRBAYCAN SSR-in HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: Rusiyanın işğalı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan SSR, suverenlik, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq humanitar hüquq, SSRİ konstitusiyası

Ключевые слова: Российская аннексия, Азербайджанская Демократическая Республика, Азербайджанская СССР, суверенитет, международное право, международное гуманитарное право, конституция СССР

Keywords: Russian occupation, Azerbaijan Democratic Republic, Azerbaijan SSR, sovereignty, international law, international humanitarian law, USSR constitution

1920 -ci il aprelin 27-də Bakını işğal edib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğradan Sovet Rusiyası daxilə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılacağı illuziyasını yaradıb yerli əhalini sakitləşdirmək, eyni zamanda beynəlxalq aləmdə işğal faktına siyasi don geyindirmək üçün sırf taktiki mülahizələrlə “müstəqil Sovet Azərbaycanı”, Azərbaycan SSR (sovet sosialist respublikası) yaratmaq siyasətini həyata keçirməyə başlayır. “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı yerli əhali arasında təbliğat işini təşkil etmək məqsədilə hələ 1919-cu ilin may ayında RK(b)P tərəfindən ortaya atılmış və qərara alınmışdı ki, Cənubi Qafqaz respublikaları işğal edildikdən sonra ilk əvvəl Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda “müstəqil” sovet respublikaları yaradılmalı, onlar əvvəl Qafqaz federasiyasında birləşdirilməli, daha sonra isə ümum-Rusiya federasiyasına daxil edilməli idilər. 1920-ci il fevralın 11-12-də yaradılan AK(b)P RK(b)P-ni özünün ali rəhbər orqanı,

özünü isə onun yerli təşkilatı elan etmişdi [3, s.230-231]. Əsasən qeyri-millətlərdən olan AK(b)P ümumiyyətlə formal da olsa, Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı idi. Lakin V.İ.Lenin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz Cəbhəsinin Hərbi-İnqilab Şurasına, İ.T.Smilqa və Q.K.Orconokidzeyə Bakını almaq haqqında göstəriş verərək, eyni zamanda bəyanatlarda son dərəcə diplomatik olmaq və əhalini möhkəm yerli sovet hakimiyyəti hazırlandığına inandırmaq lazım olduğunu tapşırırdı [11, s.164]. Bu plana uyğun olaraq 1920-ci il aprelin 27-də yaradılan Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi aprelin 28-də Azərbaycanı Sovet Sosialist Respublikası elan edir və RSFSR rəhbəri V.İ.Leninə radioteleqramla müraciət edib “Qızıl Ordu hissələrini təxirəsalmadan göndərmək yolu ilə Azərbaycana real hərbi kömək göstərməyi” xahiş edir [5, s.194; 8, s.419]. Marafıdır ki, bu teleqramın altında birinci olaraq N.Nərimanovun imzası dururdu, halbuki o, bu zaman Bakıda deyildi. N.Nərimanov mayın 16-da Rusiyadan Bakıya gəlir [12, s.10]. Əslində bu zaman Qırmızı ordu artıq iki gün idi ki, Azərbaycanda idi və məhz onun hərbi müdaxiləsi ilə Bakı işğal edilib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradılmışdı. Bu addım Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal faktını pərdələmək üçün atıldı. Belə təəssürat yaradılırdı ki, guya dövlət kimi Azərbaycan mövcudluğunu saxlayır və Azərbaycan bolşevikləri Müsavat hökumətini devirib hakimiyyəti ələ alıblar, indi isə hakimiyyətlərini möhkəmləndirməkdən ötrü Rusiyadan hərbi yardım istəyib Qırmızı ordunu göndərməyi xahiş edirlər.

1920-ci ilin 28 aprelindən sonra Azərbaycan SSR-də qanunverici və icraedici hakimiyyət

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əlində toplandı [3, s.247]. Bu da əvvəlki - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi sisteminin demontajı olub, işğalçı hərbi diktaturanın yaradılması idi. İşğalçı hərbi diktaturanın pərdələnməsi üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) – Azərbaycan hökumətinin tərkibini təsdiq edir. 1921-ci il 6-19 may tarixləri arasında keçirilən I Ümum-Azərbaycan Sovetlər Qurultayı Azərbaycan SSR-in RSFSR konstitusiyası əsasında hazırlanan ilk konstitusiyasını təsdiq edir. Azərbaycan SSR-in konstitusiyasına görə, 1920-ci ilin 28 aprelindən sonrakı dövrdə qanunverici və icraedici hakimiyyəti öz əlində toplamış Azərbaycan İnqilab Komitəsi ləğv edilir. Azərbaycan SSR-də ali qanunverici orqan kimi Sovetlər Qurultayı, qurultaylararası dövrdə isə 73 üzv və 26 namizəddən ibarət Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyə Komitəsi (MİK) təsdiq edilir [16, s.142-150]. Əslində Azərbaycan SSR-də əsas (ali) hakimiyyət öncə RK(b)P-nin, daha sonra Sov.İKP-nin regional bürosu AK(b)P MK-nın əlində idi. Bu nəticə bolşevik (kommunist) konstitusiyasının 6-cı maddəsindən meydana gəlirdi. İstər Azərbaycan SSR XKS, istərsə də MİK dövlət idarəçiliyinin əsas məsələlərində AK(b)P MK-nın göstəriş və tövsiyələrini yerinə yetirirdi. AK(b)P MK da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, RK(b)P-nin bir bölgə təşkilatı kimi bütün əmr və göstərişləri birbaşa Moskvadan alırdı. Əvvəlki konstitusiyaların da müvafiq prinsipini implementasiya etmiş 1978-ci il 21 aprel Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 6-cı maddəsində deyilirdi ki, *sovet cəmiyyətinin rəhbər və istiqamətverici qüvvəsi* (kurs-müəll.),... onun siyasi sisteminin dövlət və ictimai təşkilatlarının özəyi Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasıdır... [2, s.6].

Azərbaycan SSR-də bütün digər vəzifələrdə olduğu kimi, AK(b)P MK-nın birinci katibləri də birbaşa Moskvadan təyin edilirdilər. Birbaşa Moskvadan təyin edilməklə AK(b)P MK-ya 1920-1933-cü illərdə qeyri-azərbaycanlı şəxslər rəhbərlik ediblər [7, s.88]. 1920-ci ildən 1933-cü ilədək AK(b)P MK-ya rəhbərlik edənlər içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Yəni Sovet Rusiyası müstəqilliyi birmənalı olaraq for-

mal mahiyyət daşıyan, birbaşa Moskvadan idarə edilən Azərbaycan SSR-də tam olaraq möhkəmlənənə qədər ölkəyə ali rəhbərliyi həyata keçirən AK(b)P MK-nın birinci katibi vəzifəsinə azərbaycanlıları təyin etmədi. Bu faktın özü Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin bariz nümunəsi olmaqla yanaşı, Azərbaycan SSR-in “müstəqilliyi”nin mahiyyətini də tam olaraq göstərirdi.

Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal ediləndən sonra, 1920-ci il mayın 2-də Q.Orconokidze və S.Kirov Bakıdan Moskvaya, V.İ.Leninə göndərdikləri birgə şifrəli teleqramda Azərbaycanın Rusiyaya birləşdiriləcəyini vurğulayır və bolşevik liderindən xahiş edirdilər ki, indi formal şəkildə də olsa, Azərbaycanı təbrik edib tanımaq vacibdir. Teleqramda deyilirdi: “Sizin Azərbaycana təbrikiniz və onu ümumi şəkildə tanımağınız zəruridir. Sovet Rusiyası ilə hərbi-təsərrüfat, iqtisadi cəhətdən birləşməni həyata keçirəcəyik. Təcrübə bütün Qafqaz üçün bizə bundan sonra da Xalq Komissarları Sovetinin səlahiyyətlərinin verilməsini tələb edir. Bunları bizə radio ilə verin, yaxud kiməsə göndərin, ancaq tezliklə. Nərimanova belə səlahiyyətlər verməyin” [4, s.12].

Q.Orconokidze və S.Kirovun bu xahişinə uyğun olaraq V.İ.Lenin 1920-ci il mayın 5-də RSFSR Xalq Komissarları Soveti adından Azərbaycanın SSR hökumətinə təbrik teleqramı göndərdi. Lenin teleqramda Azərbaycanı “müstəqil sovet respublikası” adlandırır və təntənəli şəkildə qeyd edilirdi ki, “Yaşasın müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası” [11, s.169]. Leninin bu teleqramı Bakıda Azərbaycan SSR-in müstəqil dövlət kimi tanınması kimi qarşılanarsa da, formal mahiyyət daşıyan bu “müstəqilliyi”nin də ömrü uzun olmadı. Bu praktika sonradan qismən Gürcüstan və 40-cü illərdən sonra Baltıqyanı dövlətlərdə də həyata keçiriləcək. Baltıqyanı ölkələrdə “kəndüllü birləşmə” tədbirinin beynəlxalq hüquqa zidd olması ilə bağlı çıxışlar bu dövlətlərin də beynəlxalq hüquq subyektliliyinin kəsilməməsində əhəmiyyətli rol oynadı.

1920-ci il sentyabrın 30-da Moskvada RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında Hərbi və iqtisadi ittifaq “müqaviləsi” bağlandı. RSFSR tərəfdən xarici işlər komissarı Georgi Çiçerin, Azərbaycan

SSR tərəfdən ədliyyə komissarı Behbud Şahtaxtinskiyin imzaladığı, müqavilə şərtlərinə görə imzalandığı andan qüvvəyə minən və xüsusi ratifikasiyasına ehtiyac duyulmayan bu “qardaşlıq ittifaqı”na və ona əlavə olaraq imzalanmış sazişlərə görə, RSFSR və Azərbaycan SSR özünün hərbi, hərbi-dəniz orqanlarını və hərbi komandanlıqlarını, maliyyə, iqtisadiyyat və xarici ticarət orqanlarını, dəmir yol nəqliyyatını və poçt, teleqraf, telefon və radioteleqram orqanlarını və ərzaq siyasətlərini birləşdirdilər [14, s.25; 1, s.26-30]. “Birləşdirmə” adı altında əslində qeyd edilən sahələrdə Azərbaycan SSR-in müstəqil siyasət yeritmək hüququ qaldırıldı və bununla da “müstəqil” Azərbaycan SSR idarəçilik və suverenlik baxımından hüquqi cəhətdən RSFSR-in bir quberniyası statusuna gətirildi. 30 sentyabr 1920-ci il tarixli RSFSR-Azərbaycan SSR müqaviləsi Azərbaycanda birmənalı qarşılanmadı. Azərbaycan SSR hökumətində belə, bu müqavilə ilə Azərbaycanın suvereniyyətinin tamamilə onun əlindən alındığı haqqında fikirlər açıq səslənməyə başladı. 30 sentyabr “müqaviləsinə” münasibətdə Azərbaycan hakimiyyəti daxilində yaranan fikir ayrılıqları və ixtilaf AK(b)P MK-nın 1920-ci il noyabrın 8-də İ.Stalinin iştirakı ilə keçirilən plenumunda müzakirə mövzusu oldu. Plenumda İ.Stalin bu müqaviləni şərh edərkən Azərbaycanın müstəqilliyinə qətiyyətlə tərəfdar olmadığını açıq şəkildə ifadə etdi və bəyan etdi ki: “...Rusiya ilə sazişə görə, müstəqil Azərbaycan vardır. Sizin bütün ətrafınız burjua dövlətləridir və onlar təbliğat aparırlar ki, Rusiya burada hər şeyi ələ keçirib. İndi sizə sərfəlidir ki, Azərbaycanın müstəqilliyini nümayiş etdirəsiniz. *Kommunistin kommunistdən həqiqi müstəqilliyi ola bilməz...(kurs-müəll.)* Azərbaycanın müstəqilliyini nümayiş etdirmək olar, lakin öz aranızda bilməlisiniz ki, Rusiya ilə sıx, möhkəm ittifaq vardır” [17, s.9-10]. Yəni, bu o demək idi ki, Azərbaycanın “müstəqilliyi” sadəcə burjua dövlətlərinə nümayiş etdirmək üçün formal olaraq vardır, amma realıqda isə Azərbaycan müstəqil dövlət deyil, Rusiyanın bir əyalətidir. Bolşevik (kommunist) konstitusiyasının 6-cı maddəsindəki kimi *sovet* siyasi sisteminin dövlət və ictimai təşkilatlarının özəyi Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasıdır... [2, s.6] Qeyd edilən

qayda digər “müttəfiq” respublikaların da konstitusiyasında olduğu kimi Azərbaycan SSR konstitusiyasının 69-cu maddəsində təsbit edilən – “Azərbaycan SSR SSRİ-dən azad surətdə çıxmaq hüququnu özündə saxlayır” [2, s.23] - hüququnu əhəmiyyətsiz edirdi.

Ermənistan və Gürcüstan respublikaları da sovetləşdirildikdən sonra Rusiya əvvəlcədən qurulmuş plana uyğun olaraq Cənubi Qafqaz respublikalarının birləşdirilməsi prosesinə start verdi. Moskva hökumətinin göstərişi ilə Azərbaycan SSR 1921-ci ilin martında Cənubi Qafqaz respublikalarının birləşdirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdi və dərhal bu məsələ ətrafında Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet hökumətləri arasında müzakirələr başladı. 1921-ci il aprelin 18-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri Cənubi Qafqaz dəmir yollarının birgə idarə edilməsi haqqında “saziş” imzaladılar.

AXC-nin atributlarının ləğvi davam etdirilir. 1921-ci il mayın 2-də RK(b)P MK Qafqaz bürosu Cənubi Qafqaz sovet respublikaları arasında gömrükxanaların və sərhəd postlarının ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara uyğun olaraq Azərbaycan XKS 1921-ci ilin iyununda Ermənistan və Gürcüstanla olan sərhəddə gömrükxanaların ləğv olunması haqqında dekret verdi. Bu tədbirlər AXC-nin ərazilərinin Rusiya tərəfindən bölüşdürülməsinə də rəvac verəcək.

İyunun 2-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın xarici ticarət komissarlıqlarının birləşdirilməsi qərara alındı və bu barədə üç respublika arasında saziş imzalandı [4, s.155-156]. Bunun ardınca Cənubi Qafqaz respublikalarının həmkarlar və komsomol təşkilatları birləşdirildi. Moskvadan verilən direktivlərlə həyata keçirilən bu birləşdirilmə prosesinə qarşı çıxanlar “millətçiliyə qarşı meyl etməkdə” təqsirləndirilir və onlara qarşı sərt cəza tədbirləri görülürdü. Cənubi Qafqaz respublikalarının iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsi prosesi sürətli şəkildə həyata keçirildikdən sonra 1921-ci ilin payızında RK(b)P MK Qafqaz bürosu üç respublikanın siyasi cəhətdən birləşdirilməsi məsələsini gündəliyə çıxardı və noyabrın 29-da Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması haqqında qətnamə qəbul etdi [3, s.309]. Bu qətnamənin tələblərinə uyğun olaraq 1922-ci il mar-

tın 11-də Tiflisdə açılan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan MİK nümayəndələrinin səlahiyyətli konfransı ertəsi gün Cənubi Qafqaz respublikaları arasında hərbi, siyasi və iqtisadi ittifaq müqaviləsini qəbul etdi və Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqını (ZSSRFİ) yaratdı. Bununla da, Cənubi Qafqaz respublikalarının hərbi, maliyyə, xarici siyasət, xarici ticarət, yollar və rabitə, iqtisadiyyata rəhbərlik və əksinqilaba qarşı mübarizə məsələləri İttifaq Sovetinin ixtiyarına verildi. 1922-ci il aprelin 28-də II ümum-Azərbaycan Sovetlər qurultayı İttifaq müqaviləsini ratifikasiya etdi [3, s.310; 4, s.162].

1922-ci ilin yayından etibarən Zaqafqaziya Federativ İttifaqının vahid Zaqafqaziya Federativ Respublikasına çevrilməsi və bunun Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (SSRİ) daxil edilməsi uğrunda kampaniya başladı. 1922-ci ilin avqustunda Moskvada sovet respublikaları arasında qarşılıqlı münasibətləri rəsmiyyətə salmaq məsələsinə həsr edilmiş müşavirə “muxtariyyətləşdirmə” haqqında İ.Stalin tərəfindən tərtib edilən tezisləri qəbul etdi. Bu tezislərdə “müstəqil” sovet respublikalarını muxtariyyət hüququ əsasında RSFSR-in tərkibinə daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin komissiyanın qərarı ilə tanış olan V.İ.Lenin “muxtariyyətləşdirmə” layihəsini ciddi tənqid etdi və İttifaq dövləti daxilində formal da olsa, respublikaların “suverenliyinin və bərabərliyinin” saxlanılmasını vacib bildi [10, s.427]. 1922-ci il noyabrın 11-12-də Tiflisdə keçirilən II Zaqafqaziya partiya konfransında SSRİ haqqında məsələ müzakirə olunarkən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın ayrı-ayrılıqda SSR İttifaqına daxil olmasını təklif edənlər burjua millətçiliyində günahlandırıldı və üç respublikanın vahid Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası şəklində SSRİ-yə daxil edilməsi barədə qərar qəbul edildi [4, s.167]. 1922-ci il dekabrın 10-da Bakıda işə başlayan Zaqafqaziya Sovetlərinin birinci qurultayı Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet respublikalarının daxil olduğu Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (ZSFSR) yaradıldığını elan etdi və onun konstitusiyasını qəbul etdi.

1922-ci il dekabrın 23-27-də RSFSR, ZSFSR,

Ukrayna SSR və Belarusiya SSR nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən X ümum-Rusiya Sovetlər qurultayı SSRİ-nin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Dekabrın 30-da RSFSR, ZSFSR, Ukrayna SSR və Belarusiya SSR nümayəndələri SSRİ-nin yaradılması haqqında bəyannamə və “müqaviləni” imzaladılar. Elə həmin gün işə başlayan Birinci ümum-İttifaq Sovetlər qurultayı SSRİ-nin yaradılmasını təsdiq etdi. 1924-cü ildə qəbul edilən SSRİ konstitusiyasında sovet respublikalarının SSR İttifaqında “kənüllü şəkildə” birləşdikləri təsbit edilirdi. SSRİ konstitusiyasında hər bir müttəfiq respublikanın “federasiya ittifaqından çıxmaq” hüququ təsbit edilsə də, birmənalı olaraq bu hüquq formal səciyyə daşıyırdı. Nəinki bu hüquqdan istifadə etmək, bu barədə hansısa bir fikir səsləndirənlər dərhal “burjua millətçiliyində” təqsirli bilinir və ən ağır şəkildə cəzalandırılırdı.

SSRİ konstitusiyasının 3-cü maddəsində “hər bir müttəfiq respublikanın öz dövlət hakimiyyətini müstəqil həyata keçirdiyi” qeyd edilir, eyni zamanda 19-cu maddəsində də yazılırdı ki, “İttifaq MİK-in bütün dekret, qərar və sərəncamları SSR İttifaqının bütün ərazisində mütləq və bilavasitə icra olunmalıdır” [4, s.174]. Əslində SSRİ “beynəlmiləl birləşmə” prinsipi ilə zahiri federativ ittifaq pərdəsi altında unitar idarəçiliyə söykənən və heç bir muxtariyyətin belə olmadığı bir işğal dövləti idi. Bəzən ədəbiyyatda “1920-ci ildən sonra Azərbaycanın faktiki olaraq heç bir dövlət qurumunun tərkibində olmaması, de-jure müstəqil sosialist respublikası kimi fəaliyyət göstərməsi” [9, s.358] qeyd edilir. de-jure müstəqillik nəyi ehtiva edir ona baxmaq kifayətdir və ən azından XI işğal ordusunun hakimiyyəti unudulmamalıdır. Yenə də həmin mənbədə göstəriləndiyi kimi 1920-ci il 28 aprelə xarici müdaxilə nəticəsində AXC süqut etdirildikdən sonra... qeyri-qanuni olaraq Azərbaycan İnkilab Komitəsinin işlərinə müdaxilə edən və rəhbər kadrlarının əksəriyyətinin gürcü-erməni qrupuna məxsus olduğu AzKP MK, Fövqaladə Komissiyası, habelə *Qızıl* (?kurs-müəll.) ordunun “xüsusi siyasi şöbəsi” AXC dövründə məsul vəzifəli şəxslərə, siyasi partiyalara qarşı repressiv tədbirlərə başlandı [9, s.356]. Azərbaycan İnkilab Komitəsi də xarici iş-

ğalın məhsulu olduğu üçün onun işlərinə qeyri-qanuni müdaxilənin də Azərbaycan Xalqının iradəsi baxımından əhəmiyyəti yoxdur. Hər bir halda legitim olmayan sovet qurumundan söhbət getməlidir. Bunun nəticəsi idi ki, müxtəlif qanunsuz formada “suverenlik” oyunları davam etdirilirdi.

1936-cı il konstitusiyasına görə, ZSFSR ləğv edildi, Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR RSFSR tərkibində yaradılan yeni sovet respublikaları ilə birlikdə SSR İttifaqında müttəfiq respublikalar kimi “kənüllü şəkildə” birləşdilər. Bu “müttəfiqlik” adı altında muxtariyyətə bənzər beynəlxalq birlik üçün mesaj xarakteri kəsb etməklə, həm də Baltıqyanı dövlətlərin hərbi ilhaqına da zəmin hazırlayırdı. İ.Stalin dövrünün dəhşətli cəza məşını mövcud olduqca heç bir “müttəfiq” respublika “kənüllü şəkildə” birləşdiyi SSRİ-dən ayrılmaya cürət edə bilməzdi. 1920-30-cu illərin repressiyaları, 1948-53-cü illərin kütləvi deportasiyaları müstəqilliyi ləğv edilmiş xalqın azadlığına qarşı çoxsaylı cəza tədbirlərindən yalnız bir qismi idi. Stalindən sonrakı dövrdə baş verən 1956-cı il Macarıstan, 1968-ci il Çexoslovakiya hadisələri SSRİ-dən ayrılmaq istəyən “müttəfiq” respublikaları hansı faciələr gözlədiyini əyani şəkildə göstərdi. M.Qorbaçovun yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti Rusiya əsarətində olan “müttəfiq” sovet respublikalarının “kənüllü şəkildə” birləşdikləri SSRİ-dən ayrılmasına müəyyən ümidlər yaratsa da, SSRİ konstitusiyasında (m.72) və Azərbaycan SSR konstitusiyasında (m.69) təsbit edilən “ittifaqdan çıxmaq” hüququndan yararlanmaq istəyən xalqlara və respublikalara dəhşətli şəkildə divan tutuldu. 1986-cı il Alma-Ata, 1989-cu il Tbilisi, 1990-cı il Bakı hadisələri bunun sübutudur.

Ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra yaradılan Azərbaycan SSR-in suverenliyi formal xarakter kəsb edirdi. 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasına (müttəfiq – suveren sovet sosialist respublikaları SSRİ-ni təsis edirlər, m.76) və Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (m.68) görə formal olaraq digər müttəfiq respublikalar kimi Azərbaycan SSR də beynəlxalq hüquq subyekti xüsusiyyətinə malik idi. Formal xarakter kəsb edən beynəlxalq hüquq

subyektliyi xüsusiyyəti Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 74-cü maddəsindən də təzahür edirdi. Qeyd edilirdi ki, Azərbaycan SSR xarici dövlətlərlə münasibətlərə girmək, onlarla müqavilələr bağlamaq, diplomatik nümayəndələr və konsul-luq nümayəndələri göndərmək və qəbul etmək, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində iştirak etmək hüququna malikdir [2, s.25]. Beləliklə, “burjuaziya” tipli AXC-nin gətirdiyi dövlətçilik mədəniyyətinin təsiri ilə yeni Azərbaycan sovet dövlətinin beynəlxalq hüquq subyektliyi rejim dəyişikliyi ilə təmin edilmiş olur. Hüquq nəzəriyyə-sindən də məlumdur ki, federasiyalar ərazi və milli ittifaqlar kimi qurulur. Əgər bir dövlət milli xarakterdə federativ dövlətin tərkibinə daxil olursa, beynəlxalq hüquq subyekti kimi özünün müəyyən fəaliyyət qabiliyyətini saxlayır [19, s.93; 15, s.307]. Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 74-cü maddəsində ifadə edilən suveren səlahiyyət SSRİ Konstitusiyasının 80-cü maddəsində də təsbit edilib. Lakin əsas problem SSRİ Konstitusiyasının 81-cü maddəsində də ifadə edilib. Həmin maddəyə görə müttəfiq respublikaların suveren hüquqlarının SSRİ tərəfindən mühafizə edilməsi qeyd edilməklə əslində suverenliyin həm formal, həm də faktiki məzmunu istisna edilmişdir. Suverenliyin bərpasına qədər qəbul edilmiş bütün Azərbaycan SSR konstitusiyaları Azərbaycan dövlətçiliyinin istisnasına yönəlmişdi [18, s.18]. Təsadüfi deyil ki, SSRİ-nin istəyinə baxmayaraq onun tərkibində olan respublikalara müstəqil beynəlxalq hüquq subyektliyinin verilməsi təklifi beynəlxalq birlik tərəfindən rədd edilmişdi, (əlbəttə ki, Ukrayna SSR və Belarusiya SSR-in BMT üzvlüyü də qeyri-standart hüquqi vəziyyət kimi dəyərləndirilməlidir. Burada da hüquqi deyil, siyasi anlayış əhəmiyyətli olub). Müttəfiq sovet respublikalarına beynəlxalq hüquq subyektliyinin verilməməsində mühacir hökumətləri, o cümlədən AXC də fəal iş həyata keçirirdi. Avropadakı Qafqaz mühacir hökumətlərinin ciddi etirazları nəticəsində Qərb müttəfiqləri Sovet Rusiyasının (SSRİ-nin) sovet respublikalarının adından da Lozanna müqaviləsini imzalamaq cəhdlərini qəbul etmədilər. 1923-cü il iyulun 24-də Lozanna müqaviləsi yalnız Sovet Rusiyası tərəfindən imzalandı [6, s.509].

SSRİ Konstitusiyasının 81-cı maddəsinin üstün qüvvəsi praktikada da özünü göstərmişdir. 1922-ci ildə ləğv edilən Azərbaycan SSR Xarici İşlər Komissarlığı yalnız 1944-cü ildə bərpa edilir, lakin onun səlahiyyətləri də Azərbaycan SSR Konstitusiyasında təsbit edilməmiş, fəaliyyəti SSRİ-nin xarici dövlətlərlə müəyyən edilmiş ümumi qaydalarına əsaslanırdı. Ümumiyyətlə, Moskva hakimiyyəti hər vasitə ilə bu qurumun gözdən salınması siyasətini yürütmüşdür. Bu siyasət Azərbaycan SSR Konstitusiyasında da təsbit edilmişdi. Konstitusiyasının 28-ci maddəsində deyildiyi kimi Azərbaycan SSR öz xarici siyasət fəaliyyətində *SSRİ Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş* (kurs-müəll.) xarici siyasət məqsədləri, vəzifələri və prinsiplərini rəhbər tutur [2, s.11].

Beləliklə, SSRİ konstitusiyası və ona uyğun hazırlatdırılmış Azərbaycan SSR konstitusiyası hərbi təcavüzə bəraətin “hüquqi” forması idi. Sovet rejimində Azərbaycan xalqı heç bir halda

azad seçkilərlə öz müqəddəratını təyin edə bilmədi. Xalqdan olmayan marionet hökumətlər legitimlik əldə edə bilmədilər. Beynəlxalq hüquq baxımından belə rejimlərin legitimliyi üçün onların yerli xalq tərəfindən tanınması tələb edilir [20, s.427-429]. Ayrı-ayrı dövlətlərin təcrübəsi üzrə praktika da göstərir ki, bir neçə əsr keçməsinə rəğmən qeyri-hüquqi anneksiya işğalın qəbuluna hüquqi əsas yaratmır [13, s.141]. Təcavüzə və davamlı soyqırım cinayətlərinə məruz qalan Azərbaycan xalqı isə özünün mütəmadi və çoxsaylı mübarizəsi ilə 70 il müddətində sovet rejimini qəbul etməmiş və SSRİ də Azərbaycana münasibətdə hüquqi titulları əldə edə bilməmişdir. Sovet Rusiyasının işğalına qarşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin səlahiyyətli şəxslərinin çoxsaylı protestləri, sürgün hökumətinin fəaliyyəti, xalq üsyanları Azərbaycandakı sovet marionet hökumətlərinin legitim olmadığına sübutdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 28, siyahı № 1, iş № 61, vərəq – 26-30
2. Azərbaycan SSR Konstitusiyası. Əsas Qanunu. Azərnəşr. Bakı.1984. 60 s.
3. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. III c., I h. Bakı: Elm, 1973, s. 230-231
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2000. 568s.
5. Azərbaycana xarici müdaxilə tarixindən. 1918-1920-ci illər. Sənədlər və materiallar // Azərbaycan arxivi, 1988, № 1-2 (31-32), s. 194
6. Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov, Bakı 2013, 588s.
7. Həsənov H. N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2005, 248s.
8. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, s. 419
9. İsmayılov X. Azərbaycan hüquq tarixi. Bakı, “Elm və Təhsil”. 2015, 572 s.
10. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi: 1917-1922, Bakı: Azərnəşr, 2011, 474s.
11. Lenin V.İ. Azərbaycan haqqında. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970
12. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı: Azərnəşr, 1995, 56s.
- ***
13. Барсегов Ю.Г. Территория в международном праве. Юридическая природа территориального верховенства и правовые основания распоряжения территорией. М.: Госюриздат, 1958. - 271 с.
14. Договор о “Военном и экономическом союзе” между РСФСР и Азербайджанской ССР (Москва: 30 сентября 1920 г.) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 1, siyahı № 2, iş № 16, vərəq – 25
15. Марченко М. Н. Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК

Велби, Изд-во Проспект, 2004, 648с.

16. Первый Все азербайджанский съезд советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стенографический отчет. Баку, 1922, с. 142-150.

17. Протокол совместного пленума ЦК АК(б)П и Кавказского бюро ЦК РК(б)П (Баку: 8 ноября 1920 г.) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivı, Fond № 1, siyahı № 1, iş № 14, vərəq – 9-10.

18. Сеидов Е. Основы конституции и права Азербайджанской Республики. Учебное пособие. Баку 2011. 730с.

19. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. М.: ИПП «Отечество» 1993, 344с.

20. Lauterpacht H. Recognition in International law. London: Cambridge University Press. 1947. 442 p.

Сафтар Рагимли

Правовой статус АССР с точки зрения международного права

В статье исследуется международно-правовой статус СССР, созданный оккупационным режимом после того, как Азербайджанская Демократическая Республика подверглась военной агрессии со стороны России. Отмечается, что конституция СССР и подготовленная в соответствии с ней конституция Азербайджанской ССР представляли собой «правовую» форму, оправдывавшую военную агрессию. Во времена советского режима народ Азербайджана не мог определить свою судьбу и законность посредством свободных выборов. С точки зрения международного права легитимность таких режимов требует их признания местным населением. Азербайджанский народ, подвергавшийся агрессии и непрекращающимся преступлениям геноцида, в течение 70 лет не принял советский режим путем многочисленных боев сопротивления и непрерывно боролся за свою свободу и независимость.

Saftar Rahimli

The legal status of the ASSR from the point of view of international law

The article examines the international legal status of the ASSR, which was created by the occupying regime after the Azerbaijan Democratic Republic was subjected to military aggression by Russia. It is noted that the constitution of the USSR and the constitution of the Azerbaijan SSR prepared in accordance with it were the "legal" form of justifying military aggression. During the Soviet regime, the people of Azerbaijan could not determine their own destiny and gain legitimacy through free elections. In terms of international law, the legitimacy of such regimes require their recognition by the local people. The people of Azerbaijan, subjected to aggression and continuous crimes of genocide, did not accept the Soviet regime through numerous resistance struggles for 70 years, and continuously fought for their freedom and independence.